

FEJÉR ÁDÁM

Az Iszony mint kultúrtörténeti parabola

Hogyan értelmezendő az a tény, hogy a Kárász Nelli történetében megnyilvánuló fátumnak nincs értelmes, világosan átlátható föloldása? Vajon nem teljesen magától értetődő-e az a megállapítás, hogy ha az élet perifériájára kerülésétől, társadalmi helyzetének elvesztésétől tartó lány elfogadja az érte rajongó fiatalember hódolatát, házassági ajánlatát, akkor neki ezt, a rajta segítő és magát az ő gondjaira bízó embert meg kell kedvelnie, nem lehet, nem normális nem szeretnie kétségtelen gyengéivel, fogyatékosságaival egyetemben, és személyisége integritásának, a másiknál kifinomultabb, értékesebb érzés- és gondolatvilágának védelmét mindenekelőtt nem a tőle való tartózkodás, idegenkedés által, hanem a személyes meggyőzés, a szeretetteljes befolyásolás, vagyis a szellemi, érzelmi közösségvállalás útján kell biztosítania, a saját személyes értékeihez való hűségét – a másik lényének, adottságainak elismerése közben is – megtapasztalnia, kinyilvánítania? És nem teljesen magától értetődő-e az is, hogy ha valaki nem érez magában elég erőt, kedvet és szeretetet a másik ember elfogadására, ha úgy találja, hogy ez a másik ember visszataszító önteltséggel és gonosz elszántsággal az ő szellemi-lelki szabadságának megtörésével kísérletezik, s ha ezért a tőle való idegenkedés, az általa keltett undor és megvetés őt magát érzelmileg és szellemileg megbénítja, egész lényét megmérgezi, akkor vállalnia kell a magányt, az élet mozgalmas, szórakoztató közegéből való kiszorulást, és éppen ez a világosan motivált vállalás, a problémák értelmes áttekintése adhat neki erőt helyzetének elviselésére, sőt esetleg éppen tartalmassá, gazdaggá tételére?

Ezen alternatíva egyértelműsége, világossága, illetve ezen egyértelmű és világos alternatíva regénybeli fölvetésének elmaradása, az a körülmény, hogy sem a hősnő nem hártja el segítségével az őt sújtó fátumot, sem az elbeszélés nem ítéli meg az elvárható világossággal és egyértelműséggel annak elmulasztása miatt a hősnőt; mindez minket arra a belátásra juttat, hogy Kárász Nelli története önmagán túlmutat, nem önmagában, önmagaként értendő, benne nem csupán az egyszer volt lány, majd asszony – egyébként elemző gazdagsággal és naturális részletességgel ábrázolt – alakját kell látunk, az csak példáz valamit, ami bizonyos mértékig természetesen az ő sorsában is megmutatkozik, de ami ott, az ő életének eseményeiben, az ő gondolkodásában nem tárul föl a maga teljességében, amire az ő története csak utal, ami az ő személyes-egzisztenciális kérdéseinek összefüggésében nem értelmezhető. Lehetett volna Kárász Nelli történetét úgy is ábrázolni, hogy a figyelem középpontjában az ő boldogulása, személyes-egzisztenciális kérdéseinek elrendezhetősége álljon. Németh László azonban szemmel láthatóan nem ezt az utat választotta, őt olyan kérdések érdekelték, amelyek hőse sorsára ugyan hatottak, s abban zavarokat idéztek elő, amelyek azonban nyilvánvalóan túlmutatnak a polgári értelemben vett boldogulás, a tulajdonképpeni személyes-egzisztenciális problémák körén. Miként például lehet úgy vizsgálni a Neptunus bolygót, hogy célunk a Nap körüli pálya szabályainak leírása legyen, és lehet úgy is, hogy minket nem elsősorban a Nap és a bolygó kölcsönhatásából adódó szabályok érdekelnek, hanem azok a szabálytalanságok, zavarok, amelyek nem a Neptunus természete-

téből, hanem egy másik bolygó, a Plutó közelségéből, egy másféle szabályosságnak, a Plutó keringési szabályainak a vizsgált bolygó mozgását meghatározó törvényekkel való ütközéséből erednek.

Az a másik rendszer, az a másik szabályosság, amely Kárász Nelli személyes-egzisztenciális kérdéseinek világában zavarokat okoz: a magyar kultúra, a maga sajátos huszadik századi állapotában és a személyes-egzisztenciális kérdésekhez való sajátos viszonyában. Ez a gazdag lelkű és kifinomult szellemű, de a szellemi élet problémáiban megfelelő módon mégsem tájékozódó, kellő látókör híján, vidéki magányában a kérdéseket nem elég átfogóan, világosan fölvető nő tulajdonképpen hibázik, amikor az őt kilátástalanul gúzsba kötő tényezőktől nem igyekszik privát egyéniségét megszabadítani, amikor ezen, tőle lényegében idegen, számára ismeretlen erőt és a maga személyes igényeit naivan egybefogni próbálván, elfogadhatatlan alkukat köt, méltatlan helyzetekbe sodródik. Merőben másképp éli meg ugyanezt az, a kultúráért, ezen másik, a személyes-egzisztenciális szemponthoz képest külsőnek, idegennek mutakozó tényezőért felelősséget érző értelmiségi, aki szerepének betöltése érdekében a saját egzisztenciális nyitottsága és a kultúrában adott intenciók követése közötti feszültséget programszerűen, tudatosan vállalja, akinek föloldhatatlan ellentmondásoktól terhes helyzetét ugyanakkor mégis Kárász Nelli alakja példázza, aki Kárász Nelli sorsában tragikomikus módon mégis a maga sorsát látja. Ugyanis a helyzet az, hogy különös módon még a kultúra ügyét tudatosan vállaló értelmiségi sem képes kivédeni a kultúra-képviselőt föladata és a saját egzisztenciális szabadsága között támadó konfliktusokat, ő azonban, tudván, miről van szó, azok túlzott megélését magától ironikusan elhárítja, és a bennük leselkedő fátumot Kárász Nelli – egyfelől nagyon is komolyan vett, másfelől mégis a maga személyes pozíciójától elkülönített – alakjára ruhazza át.

Az egzisztenciális szabadság és a kultúra közötti feszültség a magyar gondolkodásban legalábbis Ady óta ismert, és Adyhoz hasonlóan a liberális hagyomány szellemében annak oldását úgy általában, közelebről meg nem határozott módon a civilizáció előrehaladásától, a polgárosodástól szokás várni. Nincs ez másképp Németh Lászlónál vagy a népiek mérvadó megnyilatkozásaiban sem. Mi a magunk részéről nem tartjuk kielégítőnek, vitatjuk ezen zavarok okának ilyen meghatározását. Az elméleti fejtegetésektől egyébként nem idegenkedő Németh László minden bizonnal azért is regényben dolgozta föl a problémát, mert a számára adódó magyarázatot nem találta alkalmasnak annak teljes körű intellektuális megvilágítására. A civilizációs haladáshoz, a polgárosodáshoz kötődő várakozás adott vonatkozásban való illuzórikusságát jól mutatja, hogy az orosz irodalomban, az orosz gondolkodásban ez a probléma az orosz társadalom egyébként kétségtelen civilizációs elmaradása ellenére nem ismert, az orosz kultúra szempontjait teljesértékűen kifejező orosz gondolkodás, orosz irodalom a nyugati irodalmakhoz hasonlóan a szuverén, szabad szellemi megnyilatkozás terének mondható, az orosz író, az orosz értelmiségi magát az európai szellemi élet integráns részének tudja, és az európai szellemi élet az orosz író megnyilatkozását így is fogadja. Az orosz író nem érzi, sosem érezte úgy, hogy országának civilizációs elmaradása, a polgári viszonyok kialakulatlansága őt szellemi lehetőségeinek kibontakoztatásában, eredményeinek elismertetésében korlátozza.

Ennek a sajátos ellentmondásnak – amelyet tudomásunk szerint igazában eddig még nem vettek fontolóra – az a magyarázata, hogy az orosz kultúra a magyarral és Kelet-Közép-Európa más nemzeteinek kultúrájával szemben, illetve a némethez, a fran-

ciához, az angolhoz stb. hasonlóan olyan, úgynevezett nagy kultúra, amely az európai kultúrtörténet rendjében egzisztenciális nyitottság és kultúráképviselő összhangjának megteremtése tekintetében valamely önálló pozícióval rendelkezik, sajátos, önálló pozíciót érvényesít a maga gondolkodásában, viszonyainak alakításában, olyan úgymond birodalmi eszmét mondhat magáénak, amely az illető kultúrát az európai kultúrtörténet egy pontján mind politikai, mind szellemi-kulturális értelemben meghatározó tényezővé teszi, s amely a körén belül állókat az európai történelem és kultúrtörténet áramába akadálytalanul bekapcsolja. Ami a kelet-közép-európai kultúrákat és velük együtt a magyar kultúrát illeti, közös sajátosságuk abban áll, hogy miközben, mint említettük, önállóan nem tudnak gondoskodni egzisztencia és kultúra összhangjáról, kulturális önmeghatározásukra a dolgok rendje szerint csak akkor kerül sor, amikor a romantika által egzisztenciális nyitottság és kultúráképviselő konfliktusának tapasztalata az európai gondolkodás problémakörébe már bevonódott, s amikor esetükben ez a konfliktus egyfelől az egzisztencia kulturális leigázásának, másfelől a nemzeti-kulturális szempont szellemi érvényesíthetlenségének, elismertethetlenségének nyomasztó tudatával járt. Az úgynevezett kelet-közép-európai nyomor nem fatális történelmi véletlenekből vagy tárgyiasságukban nyomasztó gazdasági-földrajzi stb. adottságokból, hanem ezekből a szellemi-kultúrtörténeti problémákból, azok elrendezetlenségéből adódott. Tökéletesen kifejezi ezt a helyzetet az a tény, hogy a kelet-közép-európai irodalmak nemzeti önmeghatározása végeredményben mindig csak az egzisztenciális szabadság és a nemzeti önazonosság igényét szenvedélyesen kifejező, ezen igény szubjektív erejét és szubjektív érvényét jelző *romantika*, de igazában sosem olyan teljesértékűen arisztokratikus szellemű *klasszika*, amilyen az orosz vagy a német (I. Puskin, Goethe), amelyet ezen igény teljesülésének, életbeli érvényesíthetőségének biztos tudata jellemez.

Ha századunk irodalmi jelenségeit vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a régió más irodalmait ugyancsak jellemzi a szellemi-egzisztenciális földhözragadtságnak (I. Reymont és Hašek világát) vagy a nemzetsors chimérajával való viaskodásnak (I. Krleža: *Zászlók*, Crnjanski: *Örökös vándorlás*) a problémája. Ugyanakkor azonban nem akarjuk azt mondani, hogy a magyar irodalomban érvényesülő szemlélet a szomszéd népek irodalmait átható szemlélettel teljesen azonos volna. A magyar kultúrának a régióon belül sajátosan egyedülálló, kitüntetett szerepet biztosít, hogy míg a többiek ezt a kínos helyzetet többnyire elszenvedik, tudomásul veszik, s az adottságokat föltétleneknek tekintve, megkísérelnek hozzájuk alkalmazkodni, a magyarok mintegy nehézségeiket azzal tetézik, hogy a „józan ész” szerint megváltoztathatatlanba sem hajlandóak belenyugodni, hogy egzisztenciális szabadság és kulturális hivatástudat ellentétét valamiféle szent megszállottsággal előtérbe állítják, kiélezzik. Erről tanúskodik Németh László regénye, az *Iszony* is, amelynek példázatszerűségében, vagyis az egzisztenciális szabadság kontra kultúráképviselő ellentétnek a közvetlen ábrázolás körén kívül hagyásában, a tematikusan be nem vezetett értelmiségi kultúráképviselőhöz rendelésében egyfelől az ellentét közvetlen, életbeli föloldhatatlanságának határozott tudata, másfelől a jelen kultúrtörténeti állapotba bele nem nyugvás szándéka fejeződik ki. Mennyire más adott vonatkozásban a Reymont- vagy a Hašek-regény koncepciója, amely a parasztokban, illetve Svejek figurájában a lengyel, illetve a cseh kultúra, mentalitás *szimbolikus-tipikus* kifejezését látja, amely tehát nem néz szembe az ellentétek polgári, életbeli, immanens beszabályozásának lehetetlenségével, vagyis nem tartja

szükségesnek a kultúrtörténeti transzcendenciára utaló értelmiségi pozíció bevezetését, és annak következményeként a közvetlen ábrázolásra kínálgó immanens polgári létezés jelentőségének lefokozását, pusztá *példázattá* minősítését.

Németh László sem példázatot akart írni, az *Iszony* írójának szándéka ellenére, az alkotótevékenység során nem tudatosuló intenciók szellemében példázat *lett*. Németh László tudatos programja valami egészen más, a tényleges eredménnyel bizonyos értelemben éppen ellentétes volt: olyan „igazi” regény létrehozására törekedett, amely az elemző lélek- és társadalomábrázolás erényeivel, a műfaj legjobb európai vívmányaival ékeskedik, amely a történelmi szerepet betölteni akaró, és szerepbetöltési képességének korlátait megtapasztaló polgári létezés, gondolkodás minden drámaiságát magába sűríti, s amely a sehogyan sem polgárosodó, a polgári szerepbetöltés esélyeit komolyan venni sehogyan sem hajlandó magyar társadalomban, gondolkodásban nem adódott. Vállalkozását annyiban siker koronázta, hogy az elemző lélek- és társadalomábrázolás mélységét, gazdagságát az *Iszonyban* a korábban nem ismert színvonalra emelte, és abban az értelemben is, hogy programjától vezetve valamiképpen tényleg talán a legjelentősebb, a műfaj lehetőségeit leginkább kiaknázó és egyben a magyar kultúra sajátos tapasztalatát a legátfogóbban kifejező regényt írt. Amennyiben azonban azt a célt tűzte maga elé, hogy regényével áttöri a korlátot, amely a magyar világot az európai kultúra szellemi egységéből kirekeszti, hogy regénye révén a sajátos magyar mentalitást mint valamely határozottan kitapinthatót, az európai fogalmakhoz és tapasztalatokhoz viszonyíthatót fölmutatja, magunk és mások számára legalább úgy érthetővé teszi, hogy azt lengyel és cseh viszonylatban Reymont és Hašek tették, azt kell mondanunk, lehetőségeit illuzórikusan mérte föl, műve minden erénye, a maga nemében való tökéletessége, a magyar irodalomtörténetben elfoglalt elsőrangú helye ellenére nem lett, és nem lehetett alkalmas e várakozás beteljesítésére. Hibás az a föltételezés, hogy az európai irodalmi közvéleményt valamiféle kicsinyes elfogultság vagy gyakorlati nehézség (például a nyelv) akadályozza az *Iszony*nak a *Parasztokhoz* vagy a *Svejk*hez hasonló elismerésében, de téves az az állítás is, hogy a magyar regény esetleg nem lenne méltó erre az elismerésre. Be kell látnunk, az akadály szellemi természetű: a magyar kultúra sajátos tapasztalatának a jelenlegi kultúrtörténeti-hermeneutikai horizonton kívül maradása, a fentebb említett fal áttörésének szükség-szerű elhalasztódása.

Az *Iszony* jelentősége nem abban áll, amit írója programszerűen elérni akart vele, s amit elérnie önhibáján kívül nem sikerült: a regényműfaj európai sztenderdjének teljes értékű meghonosítását, s általa a minket Európa egészétől elszigetelni látszó fal lerombolását, hanem abban, hogy az erőfeszítéseinek nyomán előálló mű ezen cél adott eszközökkel való elérésének lehetetlenségét megtapasztaltatta, illetve az elképzelés illuzórikusságának fokát beláthatóvá tette. Véleményünk szerint így értelmezendő az *Iszony* példázatjellege, az egyébként legteljesebb szakmai ambícióval kezdeményezett és kifogástalan módon kivitelezett, analitikus lélek- és társadalomábrázolás merész, meg-hökkentő lefokozása, önértékvoltának kétségbevonása, valamint így értelmezendő a kultúráképviselő értelmiségi szolamának kiemelése az ábrázolás köréből, annak érzékeltetése, hogy az mint a dolgokhoz képest transzcendens kultúrtörténeti tapasztalat megszólaltatása, nem rendelhető az analitikus, kritikai szemlélet hatálya alá, továbbá, hogy ennek az értelmiségi szerepvállalásnak – a dolgokba való beágyazhatatlansága da-cára – megvan a maga létérvénye, ontikus-kultúrtörténeti megalapozottsága.

Bár egzisztenciális szabadság és kultúráképviselő föloldhatatlan ellentétének kiélézése jellemzi már Ady költészetét is, az ő szecessziós-dekadens világában ez a probléma a katasztrófális sorsú, a fátyomos lírai én szubjektív tapasztalata marad, és egyben persze e nemzeti lét időtlen tragédiája, amely mint örökkévalóság és abszolút jelenvalóság tér és idő viszonyait, a differenciálásra módot adó mozgás, változás lehetőségét eleve kizárja. Kárász Nellinek a cigányosan érzelmes beállítottságtól, a Takaró Sanyi által rákent „nyáltól, zsírtól”, fajtájától való undora nem lett volna ábrázolható vagy érthető a saját fajtája börtönébe zártágnak Ady kidolgozta élménye nélkül, de micsoda újdonság, mekkora szemléleti változásra utal, hogy Németh László regénye kilép a fátyum keltette hipnózis köréből, és a kultúrtörténeti önazonosság igényének legteljesebb vállalása mellett is fölveti az egzisztenciális szabadság biztosításának reális lehetőségét. Ha az *Izony* szerzőjének célját elérnie nem is sikerült, ha egyelőre mind a mai napig nem is világos, hogy a magyar kultúrában miképpen jön majd létre egzisztenciális szabadság és kultúráképviselő összhangja, az ő jóvoltából e problémáról a korábnál jóval többet tudunk, sőt egyáltalán az ő teljesítménye révén Adyval szemben mi már bízhatunk ezen összhang megteremtésének lehetőségében. Tudjuk azt, amit a 19. század szellemiségén belül álló Ady még nem tudott, hogy az élet véges dolgait elrendezni hivatott polgári, valamint a kultúrtörténet – transzcendenciát adó, az emberlét végső kérdéseit megtapasztaltató – problémáját kezelni hivatott értelmiségi szerep nem vegyíthető egymással, hogy az úgynevezett magyar sorskérdéseknek immanens (polgári) megoldásuk nincs, vagyis hogy a magyar társadalom belső harmóniája csak ezen megkülönböztetés következetes érvényesítése esetén biztosítható. Amikor Németh László „igazi”, a műfaj legjobb lehetőségeit mozgásba hozó regény írásához fogott, kétségtelenül az egzisztenciális szabadság polgári igényének érvényesítését vette célba. Mint tudatos programja elárulja, a saját maga számára nem volt belátható, hogy a kultúráképviselő föladatait vállaló értelmiségi egzisztenciális szabadsága nem az ő privát polgári-emberi jogainak elismeréséről, hanem szerepe transzcendens-kultúrtörténeti jellegének belátásától függ. Az *Izony* kultúrtörténeti példázat jellege ezt a belátást fejezi ki.

A „kultúrtörténeti példázat” szokatlan kifejezése nyilvánvalóan utal azokra az egzisztencialista példázatokra, amelyekből olyan sok van, s amelyekről olyan gyakran szokás beszélni. Az egzisztencialista példázat nem a kultúrát képviselő értelmiségi, hanem az élet, a gyakorlat dolgaiban elmerülő, az ideológiák rabságába eső polgár egzisztenciális szabadságának lehetőségeit, illetve veszélyeit elemzi. A példázat, a parabola mindkét esetben a közvetlen, a konkrét ábrázolástól való valamiféle eltávolodást jelent, de míg az *Izony* esetében megfigyelt kultúrtörténeti példázat az értelmiségi szerepben adódó kultúrtörténeti transzcendencia irányában távolodik el a polgári létezés közvetlen, elemző ábrázolásától, az egzisztencialista példázat – nyilvánvaló elfogultsággal – a polgári létezési módot az emberlét végső kérdéseivel azonosítva, intellektuális eszközökkel véli elérhetőnek az egzisztenciális szabadságát biztosítani képes transzcendenciát. Gondolkodásunk sajátos paradoxona, hogy míg a megoldást hibás irányban kereső, bár kétségtelenül jogos igényt kifejező egzisztencialista példázat néhány évtizede az európai irodalmi élet általánosan elismert jelenségének számított, a megoldás tényleges irányát megsejtető kultúrtörténeti parabola jelenségére homály borult, és elismertetése ma is nehézségekbe ütközik.

Meg kell mondanunk, hogy Németh László regényének példázat voltát az irodalom nem tudatosította. Minthogy esetében valóban nem egzisztencialista vagy avant-

gárd alkotásról van szó, az *Iszonyra* mind a mai napig úgy szokás nézni, mint realista regényre, Kárász Nelli történetét pszichologikus-szociális közvetlenségében szokás olvasni. Tulajdonképpen arról van szó, hogy mint annyi más esetben, a művet létrehozó írói koncepció egyelőre itt is elfedi magát a művet, hogy értelmezői azt a polgári értékrendet alkalmazzák vele szemben, amelynek viszonylagosságát ez a regény megtapasztaltatja. A koncepcionális előföltevés ellenállása, merev konzerváló ereje közismert, képes lehet akkor is tartani magát, ha a tapasztalati tények mind ellene szólnak. Jóllehet, a pszichikai motívumok a múltban, a klasszikus regényben azért vonódtak be az ábrázolás körébe, mert a történések motiválására, értelmezésére alkalmasnak bizonyultak, a huszadik századi regény fordított logikával többnyire valóban az emberi megnyilvánulások motiválatlanságának, megmagyarázhatatlanságának, értelmezhetetlenségének bizonyítékeként mutat rá a tulajdonképpeni, eredeti szerepükben alkalmazhatatlanná vált pszichikai, illetve most már többnyire inkább mély lélektani motívumokra. Béládi Miklós például az akadémiai irodalomtörténetben az *Iszony* szövegére, témáira támaszkodik, amikor megállapítja, hogy „Nelli cselekedeteit nem az értelmi elszánás irányítja, a hősnő a maga vegetatív, meg nem magyarázott, át nem világított, de belülről biztonsággal érzett tulajdonságait és értékeit rejtő gőg és hidegség mögé... Nelli mindenekelőtt egy biológiai végzetet, saját természetének megmásíthatatlan tulajdonságait hordja magában... Az élettani végzetesség okait és okozatait oly messziről eredezteti az író, hogy az értelem is hasztalan próbál utánuk nyomozni és titkait megfejteni. Legfeljebb a mitológiai képek metaforája tájékoztat ősi és mélyebb tartalmát illetően. A mitológia az emberiség közös alapjait önti emberi formákba és jelképekbe, jelölve az általános emberit, a távolit, homályost és megfoghatatlant is. Németh László nőalakjainak... mindig van mitológiai sugárzása is, valami »az emberi lényegből«; bennük az emberiség »őskepeit« is keresi, és próbálja az epika nyelvén újraköltetni. Az *Iszony* első részének írásával nagyjából egy időben méltatja Jung munkásságát: »a mítoszok nem haltak és nem halhatnak meg bennünk«. Meg akarja szólaltatni a léleknek, az embernek azokat az arche-típusait, amelyben a világ, a lét ősi lényege ölt alakot. Nelli is egy darab emberiség, benne a világ egyik természete, miként Artemiszben a magány, a kényesség, elvegyülve a szorgalom, szolgálat erénye a világidegenség, az emberi rosszaságtól irtózás fölényével s a bűnre való hajlammal, mert ez a kényesség, ha természetét veszélyeztetik, pusztulóvá, de pusztítóvá is válik."

Mindez tulajdonképpen elegendő is volna az *Iszony* világának a leírására, ha Németh László műve csupán a saját történelmi szerepvállalását beteljesíteni nem tudó polgári tudat és polgári létezés válságának finom, részletes, szubtilitásokba bocsátkozó ábrázolása volna. Németh László regénye azonban, a kelet-közép-európai, valamint a magyar kultúrtörténeti közeg lehetőségeit kamatoztatva, a polgári örökség legteljesebb vállalása mellett sem nyugszik bele a hanyatlás, a pusztulás állapotába, a polgári felelősség földadásába, és a problémák huszadik századi bonyolódásának teljes tudatában, a legcsekélyebb naivitás vagy bármiféle önkényes voluntarizmus nélkül az okok tisztázásának, a felelősség kiderítésének igényét morálfilozófiai szigorral fönntartja. Az *Iszony* írója tudomásul veszi azokat a jelenségeket, amelyekről a mélypszichológia vagy a modern mítosz kutatás tudósít, de elutasítja azokat a kibúvókat, amelyeket a felelőség elől menekülő, azzal szembenéző nem hajlandó ember számára kínál. Ennek a mélyértelmű differenciálásnak az eszköze az értelmiségi szerepvállalási készség kiemelése az egykor tartalmas polgári pozícióból, amazzal való bizonyos mértékű szembeállítás és következményeként a szimpla elemző ábrázolási mód példázattá magasztosí-

tása. Bármilyen gazdagon, sokoldalúan is kezeli Németh László a mítoszkritika és a mélypszichológia vívmányait, azok művének csupán ábrázolt tényei, tematikus elemei, de semmiképpen sem meghatározó, koncepciózus elemei, világképi-kultúrfilozófiai jelentőségű tényei. Az *Iszony* tehát sokkal inkább leleplezi a modern pszichikai tanítások magyarázó erejének elégtelenségét, semmint hogy bennük minden emberi probléma megoldásának kulcsát keresné. Ez nem is lehet másképp, hiszen a 19. századi pszichológia világképét elutasító mélypszichológia a polgár kultúráképviselési igényeinek feladása nyomán keletkezett, a magyar író pedig elsősorban mégsem az foglalkoztatja, hogyan lehet a polgárt megszabadítani ettől a nem rászabott szereptől, hanem az, hogy miképp lehet ellátni a kultúráképviselést gazdátlanul maradt föladatát.

Nem kevésbé elfogadhatatlan az *Iszony* konfliktusainak szociális kulcsban való értelmezése, mint ahogy nem kielégítő a pszichológiai értelmezés sem. A hősnőt igazoló „arisztokratikus” fölfogás ugyanúgy tarthatatlan, mint a Takaró Sanyi iránt megértést igénylő „plebejus, demokratikus” pozíció. És nemcsak azért, mert kielégítően igazolni egyik nézőpontot sem lehet, hanem mert világos, határozott elválasztásuk nem megoldható: a nála alacsonyabb rendűtől úgymond gögösen elzárkózó és dzsentrihagyományokat őrző, de ugyanakkor szigorú munkamorált kialakító, az élet dolgait keményen kézbe venni akaró Kárász Nelli vajon nem a legjobb polgárerényeket csillogtatja, és az úrhatnám, lusta, fellengzős, gyenge férj vajon paraszti származása ellenére nem éppen a magyar úri társadalom hibáit testesíti-e meg? Vajon miféle arisztokrata az, aki minden idegszálát megfeszítve, éjt nappallá téve dolgozik, tesz eleget legprózaibb kötelezettségeinek, és miféle paraszt az, aki állandóan a lábát lógatja, szüntelenül fellengős terveket kovácsol, és lépten-nyomon érzélgős előadásokat tart?

Szempontunkból tanulságos Balzacnak az a jóslata, hogy az orosz regény előtt nem lát komoly lehetőséget, mert mint helyesen észrevette, az orosz kereskedő, az orosz polgár nem karakterisztikus. Balzacnak igaza is lett, meg nem is, mert valóban, az orosz irodalom nem oldotta meg a polgár ábrázolásának föladatát, viszont ezen föladat megkerülése ellenére is elsőrangú, európai érvényű eredményt produkált. Minden bizonnyal Németh László regénye esetében is az a helyzet, hogy a magyar polgárosodás annyira nem karakterisztikus jelenség, hogy direkt ábrázolása nem nagyon messze vezet. Az *Iszony* szerzőjének zsenialitása véleményünk szerint abban áll, hogy miközben – mint egyébként Tolsztojt, Dosztojevszkijt, Turgenyevet, Csehovot is – a polgárosodás problémája foglalkoztatja, közvetlen ábrázolásának föladatát tulajdonképpen okosan megkerüli. A polgári szempont viszonylagos érvényét megtapasztaló orosz klasszikusok esetében a polgárosodás ábrázolásának megkerülése úgy történt, hogy a polgárosodás fölvetette kérdéseket, ezeket az úgymond szociális problémákat a regényben ábrázolt hősök lelki-szellemi problémává emelik. Németh László viszont a magyar kultúra tapasztalatát érvényesítve, egyáltalán a kérdés intellektuális mérlegelhetőségét is kétségbe vonja, vagyis az immanens polgári pozícióval az értelmiségi transzcendens kultúráképviselést szembeállítva, a regényt példázattá változtatja.

Ha egyszerre állítjuk az *Iszony* teljes értékű esztétikai alkotás voltát egyfelől, másfelől pedig azt, hogy ez a regény, mint a magyar kultúra teljesítményei általában, az európai gondolkodás jelenlegi hermeneutikai-kultúrtörténeti horizontján kívül áll, akkor nemcsak azt állapítjuk meg, sajnálattal, hogy ezen teljesítmények el nem ismertsége, az európai kultúra egészéhez való – egyébként kétségtelen – kapcsolódásuk egyelőre még mindig be nem látható módja számunkra, a magyar kultúra hordozói számára feszültségeket, gyakran igen nehezen elviselhető megpróbáltatásokat okoz, hanem azt is,

hogy egészen nyilvánvalóan a magyar kultúra az európai kultúra egésze számára bizonyos meglepetéseket tartogat, hogy kultúránk a jövőben hozzájárulhat Európa szellemi horizontjának szélesedéséhez, s hogy talán az európai szellemi életben esedékes soron következő fordulatot éppen a magyar kultúra fogja, lehet képes kezdeményezni. Úgy tűnik, így kell érteni a már-már Európa-szerte elveszni látszó értelmiségi pozíciót újszerűen megalapozó kultúrtörténeti transzcendenciát, amely Németh László példázatában megtapasztható, s amely a gyakorlatiasságba reménytelenül, perspektívátlanul belesüllyedő, önmaga számára sem kielégítő polgári létezésnek értelmet, horizontot adhat, amely a szellem működése előtt szabad teret nyit, amely az igazság életbeli érvényesítésére esélyt lát, s amely az idealitás iránti normális emberi igényt a jövőben démonikus megszálloottsággal nem zárja ki. Különös jelentősége lehet mindennek Európa keleti fele számára, ahol a polgárosodás a jelenbeli immanens, gyakorlatias koncepcióban az élet rendezett, civilizált kereteit nem tudta biztosítani, és még fokozottabban Kelet-Közép-Európa önálló kultúrtörténeti szereppel nem rendelkező kultúrái számára, amelyek kulturális tudatuk kidolgozottsága ellenére az Európához való tartozásuk mikéntjét nem tudhatták kideríteni, és amelyek ennek következtében valamiféle másodrendű kultúráknak mutatkoztak. És természetesen a legfontosabb mindez számunkra, magyarok számára, akik különös makacsságunk, egy sehogyan sem érvényesülő szemponthoz való ragaszkodásunk miatt már azt sem tudjuk, vagyunk-e egyáltalán, mint ahogy mások aztán még kevésbé hiszik el létezésünket.

A kultúra jelenbeli képviselőinek akadályaival, lehetlenségével foglalkozik egy Németh Lászlóhoz térben és időben közel álló szerző, a szerb Crnjanski műve, a *London regénye* is. Mint modern kelet-közép-európai, kelet-európai író, Crnjanski is ismeri a kultúra transzcendenciájának problémáját, s ennek megfelelően egyfelől a kultúra-képviselőt meg nem engedő, önmagába záruló polgári létezését groteszk hangon ábrázolja, másfelől tudja, hogy a kultúraképviselőt a polgári közegben kísérletező arisztokratikus értelmiségi szempont is bevonódik akarata ellenére ebbe a groteszk milióbe. Crnjanskián azonban ennek ellenére sem vetődik föl a kultúraképviselő igényét hordozó értelmiségi pozíciónak az immanens polgári közegből való kiemelése, számára nem megoldható a transzcendens kultúraélmény teljes érvényének érzékeltetése: a szerb író nem példázatot ír, hanem életbeli tragédiát, pontosabban tragikomédiát ábrázol. A Németh László és a Crnjanski eljárás módja közötti eltérés magyarázata az, hogy míg Crnjanski, az arisztokratikus hagyományokkal nem rendelkező szerb kultúra képviselője számára teljesítmény egyáltalán ennek, az élet trivialitásával magát szubjektíve szembeállítani hajlandó arisztokratikus-értelmiségi pozíciónak a megképzése, az Ady által fölelegetett úri bűnöktől megtisztulni akaró magyar író, a népiek mellé álló, a népiek programját valló Németh László legfőbb gondja az, hogy ez a szubjektíve ideális, arisztokratikus igényű kultúraképviselő az ontikus szempont érvényesítése, a polgári és az értelmiségi szerep világos elválasztása révén valóban, objektív szempontból is, minden következményével egyetemben ideális legyen. Nem véletlen, hogy egyfelől Crnjanski regénye színhelyéül a civilizált nyugatot választotta, ahol a kulturális szempont életbeli érvényesítése föl sem merül, másfelől Németh László magyar közegben bonyolítja a cselekményt, ahol a polgárosodás felemássága, s ugyanakkor a kulturális hagyományok a tradicionális magyar társadalom összeomlása ellenére sem lebecsülendő ereje következtében civilizáció és kultúra szempontja reménytelenül összebogozódott.